

Людмила Дика
(Київ)

ФОРМА ЛЮДЕ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті на широкому фактичному матеріалі розглянуто поширення форми *люде* в українських поліських говорах. Збереження форми *люде* в говірках, розміщених південніше лінії, які відділяє поліські говори від південно-східних, може свідчити про сліди поліського субстрату. Помічено, що форма *люде* поширена в говірках, яким притаманна наявність опозиції /e/ ~ /u/ в ненаголошеній позиції. У південних говорах форма *люде* є лексикалізованим явищем.

Ключові слова: форма *люде*, говір, говірка, Атлас української мови, діалектний текст.

Давню суплетивну форму множини *люди* пам'ятки української мови фіксують з XIV–XVII ст.; цю форму вживали з тими ж значеннями, що й іменник *чоловік*, крім значення “особа, душа”, яке виражали назвою *чоловік* у формі множини [20, 295]. Л. Булаховський зазначав, що в грамотах XIV–XV ст. поруч із формами *земляне*, *бояре*, *тополничане* відбито також давнє *люде* (ст.-сл. *людик*) [2, 290]. На думку Ю. Шевельова, в типі *людик* наявні ознаки стягнення. Фонетично рефлекс форми *людик* мав би виглядати *ljuddja*, на зразок того, як із форми *зелик* вийшло *зілля*. Закінчення *-е* в таких формах зумовлене морфологічним уодностайненням, воно пристосоване до типу *селяне* [28, 156]. В. Німчук виникнення варіанту *люде* відносить до XVI ст.; цей варіант постав під впливом форм множини іменників із суфіксом *-ань* / *-янь*; аналогічній зміні сприяли ненаголошеність *и* [20, 295].

В українських граматиках початку XX століття спостерігаємо різні настанови щодо вживання форми *люде*. Зокрема, М. Левицький підкреслював, що “людина має люде (а не люди)”: *кажуть люде; пани і люде; тутешні люде* [14, 28; 35; 48]. У граматиці І. Нечуя-Левицького: “слово людина в множ. числі буде люде (церков. слав. людіє веселітися)” [19, 21]. Ця ж форма відбита у граматиках

Н. Грунського: “именительный падеж *люде*” [7, 22], П. Петрушевського [21, 27], М. Гладкого [4, 27], Є. Тимченка, який вважав що „люде – із злиття ф.ф. люди (люди^с) і людие” [26, 98]. У граматиках О. Поповича, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького – Ф. Гартнера вжито форму *люди* [22, 2, 12; 12, 25; 25, 79]. В. Сімович вважав форму *люди* західноукраїнським варіантом на противагу нормативному *люде* [23, 172].

Очевидно, край цій дискусії було покладено в кінці 20-х років ХХ ст.: “Назовний та кличний відмінки мн. ім. із двома наростками -ан, -ин (-ян, -ин) у книжках, друкованих до 1926 р., можна подибувати з закінченнями -и або -е: селяни – селяне, міщани – міщане, кияни – кияне і т. ін. В цих формах треба додержуватися одного закінчення -и... Назовний відм. мн. від ім. чоловік у значінні людина буде люди, у значінні муж – чоловіки” [5, 107].

Впровадження форми *люди*, яка ґрунтується на типі *столи*, полегшувалося майже однаковою вимовою ненаголошених *е* та *и* в літературній українській мові [28, 156]. Л. Булаховський зазначав: “Закінчення наз. в. мн. -е в таких словах як *селяни* (на -янин, -анин, -ярин, -арин), що мали закінчення -е в найдавнішій слов’янській (пор. ст.-сл. – *ie, re*), в прийнятому тепер правописі заступлено фонетичним на -и: *селяни, татари...* так і *люди* (при давнішому *люде*). Крім фонетичного моменту здавна в напрямку уподібнення цих форм звичайним на *и* діяла також граматична аналогія” [2, 290].

В українській діалектній мові форма *люде* найбільш збережена в поліських говірках. Зокрема, закінчення -е в іменниках наз. в. мн. відначав Ф. Жилко в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області: *селяне, громадяне, цигане, люде* [9, 19]. На цю особливість вказувала Г. Їжакевич в говірках Броварського району Київської області: *цигане, люде, громадяне, міщане* [11, 41]. І. Матвіяс, спираючись на дані *Атласу української мови*, зазначає, що давнє закінчення -е (*селяне, громадяне, цигане, міщане, люде*) поширене на північ від лінії Черняхів – Радомишль – Київ – Прилуки – Бахмач – Конотоп – Білопілля, тобто в північній частині Житомирської, Київської, Чернігівської і Сумської областей; ця лінія лежить північніше від традиційної межі, якою відокремлюють північні українські говори від південних. При цьому дослідник зауважує, що закінчення -е виразно переважає лише в північній частині Чернігівської обл.; для північної частини Житомирської і

Київської областей характерне паралельне вживання закінчень *-е* та *-и* [17, 157].

На регулярність поліської флексії *-е* (*сел'яне, громад'яне, цигане, м'ішчане, л'уде*), на протигагу південній (та літературній) *-и* (*сел'яни, громад'яни, цигани, м'ішчани, л'уди*), указував А. Залеський. Межу між цими явищами дослідник проводив дещо південніше, а саме по лінії Фастів – Васильків – південна границя Броварського району [10, 52–53].

На території середньонадніпрянських говорів, як свідчать дані І тому *Атласу української мови*, в наз. відм. мн. іменників на означення збірності з суфіксом *-ан* та іменника *люди* поширене закінчення *-и* [І І, к. 217].

Свого часу В. Ващенко, характеризуючи риси, які виділяють “центрально-полтавські говірки” (поширені навколо міста Полтави радіусом приблизно в 100–120 км) серед інших говірок Полтавщини, зазначав, що форма наз. в. мн. від іменників, що означають збірні назви, має переважно закінчення *-е*: *сел'яне, л'уде, громад'яне, цигане, м'ішчане*. “Паралельна форма з закінченням *-и* виступає не часто, а також виявляється тут новішою. У записах другої половини XVII ст. зустрічається лише форма з закінченням *-е*” [3, 20]. Однак, як стверджує І. Матвіяс, це суперечить даним *Атласу української мови*, де форму *люде* відзначено лише на території поліських говорів [17, 157]. Цінними з цього погляду є спостереження Н. Тоцької, яка проводила палатографічне дослідження голосних у говірці села Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області. Дослідниця зауважила, що в цій говірці “в наголошеній і ненаголошеній позиції абсолютного кінця слова переважає широкий *е*; і лише в поодиноких випадках *е* ненаголошений звужується” [27, 142]. Ці спостереження можуть бути непрямым доказом твердження В. Ващенка щодо поширення форми *люде* в говірках Полтавщини.

Зауважимо також, що зіставлення матеріалів картотеки *Загально-слов'янського лінгвістичного атласу*, яка зберігається у відділі діалектології Інституту української мови НАН України, та даних *Атласу української мови* показало, що в окремих населених пунктах дані щодо вживання форми *люде* не збігаються. Зокрема, форму *л'уде* (за матеріалами картотеки *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*) зафіксовано в говірках сіл Поліське, Карпилівка Іванківського р-ну Київської обл., Салтикова-Дівиця Куликівського р-ну Черні-

гівської обл., Пухівка Броварського р-ну Київської обл., Воронків Бориспільського р-ну Київської обл., Зуївці Миргородського р-ну Полтавської обл.; форму л'юд9 – у говірках сіл Коровинці Недригайлівського р-ну Сумської обл., Новоіванівка Білопільського р-ну Сумської обл., Котельва Котелевського р-ну Полтавської обл. Матеріали *Атласу української мови* в цих говірках засвідчують форму л'уди.

П. Лисенко, досліджуючи говірки правобережної Черкащини, фіксував форму *люди*. Однак зазначав, що “слово «люди» в етнографічних матеріалах, записаних наприкінці XIX ст. в говірках колишнього Черкаського і сусідніх з ним повітів, відоме було у формі «люде»” (П. Лисенко покликається на працю: Гринченко Б. Д. *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях.* – Вып. 2. – Чернигов, 1896. – С. 271). Протягом кількох десятиріч слово “люде”, на думку дослідника, “змінювало свою форму в напрямі до загальнонародної норми, в результаті чого в сучасних говірках (якщо не зважати на деякі екаючі говірки Черкаського району, у яких усяке – наголошене і ненаголошене -и може вимовлятися як е) ця форма скрізь замінена літературним «люди»” [15, 27].

Підтвердженням того, що форма *люде* була властива середньонаддніпрянським говіркам може слугувати мова письменників – вихідців із Середньої Наддніпрянщини. Зокрема, І. Матвіяс, досліджуючи діалектні елементи у мові творів Панаса Мирного, А. Тесленка, І. Манжури, М. Кропивницького, І. Нечуя-Левицького, до середньонаддніпрянських діалектизмів відносить *люде, заробітчане, селяне, міщане, миряне, громадяне* [18, 64]. *Словник мови Шевченка*, в якому подано всебічну характеристику кожного Шевченкового слова в його семантичних і формальних виявах, засвідчує 551 випадок вживання форм *люди* і *люде*, однак словоформа *люде* кількісно значно переважає [24, 382–384]. У словнику Б. Грінченка наведено лише словоформу *люде*: *Бог Богом, а люде людьми. Бог судить не так, як люде. То пани, а ми люде. Есть люде, есть і людиська* [6, 388]. Очевидно, це зумовлено тим, що словник Грінченка репрезентує переважно середньонаддніпрянські та степові говірки. Словник охоплює лексику української мови від І. Котляревського (кінець XVIII ст.) до 1870 р., рідше пізніших письменників до 90-х р. XIX ст. Практично не використані твори письменників кінця XIX ст. – поч. XX ст. – П. Грабовського, Лесі Українки, М. Коцюбинського, І. Фран-

ка [13, 117]. Зазначимо, що словник Є. Желехівського та С. Недільського подає паралельні форми *люде, люди*: *люде мають вас за люди* [8, 418].

У сучасних дослідженнях середньонадніпрянських говірок натрапляємо на скупі дані щодо вживання цієї форми. Зокрема Г. Мартинова словоформу *л'уде* зафіксувала в говірці с. Онішки Оржицького р-ну Полтавської обл. Дослідниця підкреслює лексикалізований характер цього явища [16, 28]. Наскільки ця форма досі збережена в середньонадніпрянських говірках, можна простежити лише на широкому фактичному матеріалі, який можуть дати розгорнуті діалектні тексти.

Відначимо, що наші спостереження над значним масивом текстів з говірок сіл Бориспільського р-ну Київської обл. (записи здійснено у 1996–2004 рр. Ю. Бідношиєю та Л. Дикою), які лежать південніше вказаної межі поширення форми *л'уде*, засвідчили, що в цих говірках у мовленні старшого покоління ця форма є частовживаною: *ота'ки л'уде* (Вр), *були та'ки л'уде ни'хо'роши* (Вр), *видки'л'а л'уде при'їхали?* (Вр), *було у до'лин'і ма'шин ба'гато / дак л'уде^a порозби'рали* (Вр), *хо'дили л'уде го'лодни* (Вр), *у Ворон'ков'і ше й'акос л'уде ше / Бог жиу // ми ше го'лоду та'кого не з'нали / а л'уде ж були та'ки / шо хо'дили / до і кар'топл'і да'вали //*(Вр), *а л'уде ж с'уда ї т'уда* (Гл), *л'уде так пол'а'калис'а / страш'не* (Гл); *л'уде зароб'л'али г'роши* (Сш), *л'уде пла'тили уже за о'сушку од ги'к'тара / ц'і'ну* (Сш), *л'уде оторо'п'іли* (Сш), *с'ходилис'а л'уде* (Сш), *л'уде дружни' були* (Сш), *л'уде за'житочни* (Сш), *наши л'уде* (Сш), *прода'вали там л'уде* (Сш), *ти'йї л'уде* (Сш), *так ко'лис' ба'лакали л'уде* (Сш), *пона'паху'вали л'уде кар'топл'у* (Сш), *л'уде зароб'л'али г'роші* (Сш).

Паралельно з формою *л'уде* часто вживаними є і форми *л'уди*, *л'уди*: *хри'с'т'іц'а ус'і л'уди / ос' вам Гос'под' буде //* (Лб), *хо'роши л'уди* (Рг), *шо то / л'уди зробили го'лод? //* (Вр); *йїздили г'рош'і зароб'л'али л'уди так* (Кй), *ха'рош'і л'уди були* (Кр), *йе ус'аки л'уди* (Кр), *наши л'уди* (Кр), *т'кали л'уди* (Кр); *кри'ч'ат л'уди* (Лб), *л'уди ше були ї дал'і од нас* (Лб), *тийи л'уди су'с'іди* (Лб); *ро'били л'уди тий'і шо у м'іли* (Рг), *л'уди добри* (Рг); *л'уди поприход'ат* (Ст), *ішли л'уди кон'і ло'вит' на поле* (Ст), *б'ідни л'уди* (Ст), *жи'ли л'уди гарно* (Ст), *ста'ри л'уди рос'казували* (Ст), *так л'уди кажут* (Ст).

За нашими спостереженнями, форма *люде* збережена в поліських говірках, які в структурі ненаголошеного вокалізму мають опозицію /e/ ~ /и/: *зе'лени', ме'не, се'бе, те'пер, не'се, ме'те, ден'це, де'шеви'* [АУМ I, к. 40]; *'осен'* [АУМ I, к. 42], *'погреб* [АУМ I, к. 43], *'нопел* [АУМ I, к. 44]; *'перстен', х'лопец', 'кусен', 'дишел', 'п'івен', 'селезен'* [АУМ I, к. 47]; *'озеро, 'матер'и, 'материн'и* [АУМ I, к. 41].

Підтвердженням цієї тези може слугувати поширення форми *люде* в закарпатських говірках, які також зберігають опозицію /e/ ~ /и/ в ненаголошених складах: *се'бе, те'пер, ме'не, шчер'батий* [АУМ II, к. 32], *ле'чу, трем'чу, не'с'ім, до зем'л'и, ле'чу* [АУМ II, к. 33], *'материн'и* [АУМ II, к. 36], *'поле, 'себе, 'доуге* [АУМ II, к. 37]. Зазначимо також, що в закарпатському діалекті словоформа *люде* означає не лише “люди”, а й, переважно, суплетив-множину до лексеми *чоловік* “мужчина; муж” [20, 296]. Дані *Атласу української мови*, на жаль, не дають змоги простежити значення лексеми *л'уде* на всій українській діалектній території.

Очевидно, підтримуючими факторами, які сприяють збереженню форми *люде* в поліських говорах, є поширення форм наз. в. одн. ім. сер. р. на -*ье*: *'пірье, ш'час'т'е, ве'с'іл'е, ка'м'ін'е, с'м'ім'е* [АУМ I, 205; АУМ II, кк. 183, 184], а також функціональне навантаження фонемою /e/. Зокрема /e/ виступає рефlekсами ненаголошеного *e*: *д'е'док, д'е'ди, д'е'ла, д'е'т'еї, т'е'ла, 'поз'ехи, с'ено'кос, ц'е'пильно, л'е'са, хл'е'би* [АУМ I, к. 11]; *в'ед'ро, м'е'шок, п'е'сок, в'ет'ри* [АУМ I, к. 15]; *сне'вайе* [АУМ I, к. 16]; ненаголошеного *e*: *ко'лодез', ко'лод'ез'* [АУМ I, к. 48], *'м'іс'ець, 'м'ісець* [АУМ I, к. 49], *р'е'бви* [АУМ I, к. 51], *запре'жу* [АУМ I, к. 52], *'пам'іет', 'пам'ет'* [АУМ I, к. 53], *'жабечи'* [АУМ I, к. 93], *во'лоч'ет', то'лоч'ет'* [АУМ I, к. 123], *кипе'ток* [АУМ I, к. 54]. Пор. також *зе'зул'а* [АУМ I, к. 14], *йге'це* [АУМ I, к. 55], *ш'ворен'* [АУМ I, к. 63], *'вузел* [АУМ I, к. 82], *'сонешик* [АУМ I, к. 115], *вере'бегі* [АУМ I, к. 145].

Форма *люде* є важливою власне поліською рисою. Поширення її в говірках, розміщених південніше, можна вважати одним із прослідків поліського субстрату. Виявлення у південних говорах (за сучасною класифікацією) явищ, характерних для північних говорів, дозволить показати, наскільки глибоко поліські елементи проникали на територію сучасних середньонадніпрянських говірок. Це своєю чергою дасть змогу наблизитися до розв'язання багатьох проблемних питань сучасної діалектології – визначення колишньої південної межі полісь-

ких говорів, статусу говірок порубіжної зони (вважаємо, наприклад, що є підстави розглядати як окреме діалектне утворення т.зв. перехідні говірки лівобережної Київщини з шириною смуги 100–120 км), а також питань історії української мови, зокрема дискусійного досі питання щодо її одно- чи двокореневості. Текстовий підхід у вивченні діалектної мови паралельно з опрацюванням пам'яток мови дозволить скорегувати наявні сьогодні дані щодо постановня, ареалу поширення, частоти вживання, а також значень окремих діалектних явищ.

Література

1. Атлас української мови: В 3 т. – Т. 1: Полісся. Середня Наддніпрянщина і суміжні землі – К., 1984; Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі – К., 1988; Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі – К., 2001.
2. Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах – Т. 2. Українська мова – К., 1977. – 631 с.
3. Ващенко В. С. Групування полтавських говорів та їх межі / Діалектолог. бюлетень. – Вип. VI – К., 1956. – С. 19–29.
4. Гладкий М. Практический курс украинского языка. – Житомир, 1918 – 152 с.
5. Горещкий П., Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс – К., 1929. – 334 с.
6. Грінченко Б. Словарь української мови. В 4 т – Т. II. – К., 1996. – 579 с.
7. Грунский Н. К. Украинская грамматика – К., 1919. – 64 с.
8. Желеховский Е., Недільський С. Малорусско-німецкий словарь. – Л., 1886. – Т. I. – 598 с.
9. Жилко Ф. Т. Південно-чернігівські говірки, перехідні до полтавських (Бобровицький і Новобасанський р-ни Чернігівської обл.) // Діалектолог. бюлетень – Вип. 5 – К., 1955. – С. 46–58.
10. Залеський А. М. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся. Етнолінгвістичне дослідження – К., 1989 – С. 41–62.
11. Іжакевич Г. П. Про особливості говірок Броварського району, Київської області // Діалектолог. бюлетень. – Вип. II – К., 1950 – С. 31–46.
12. Крымский А. Украинская грамматика. – Т. I. – М., 1907. – 545 с.
13. Курс сучасної української літературної мови. – Т. 1. – К., 1951. – 519 с.
14. Левицький М. Українська граматика для самонавчання – Ч. 2. – 1918. – 159 с.
15. Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини // Середньонаддніпрянські говори. – К., 1960 – С. 22–64.
16. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. – Черкаси, 2003 – 367 с.
17. Матвіяс І. Г. Поширення деяких морфологічних явищ у середньонаддніпрянських говорах // Середньонаддніпрянські говори – К., 1960 – С. 156–164.
18. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови – К., 1998 – 162 с.

19. Нечуй-Левіцький І. Грамматика українського языка. Ч. І. Етимологія.— К., 1913.— 93 с.
20. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— 386 с.
21. Петрушевський П. Українська грамати́ка для початкових шкіл.— 1918 — 57 с.
22. Попович О. Грамати́ка для шкіл народних — Відень, 1904 — 38 с.
23. Сімович В. Грамати́ка української мови — К; Ляйпціг, 1919.— 584 с.
24. Словник мови Шевченка— К., 1964 — 484 с.
25. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Грамати́ка руської мови.— Відень, 1914 — 202 с.
26. Тимченко Є. Українська грамати́ка— К., 1918 — 168 с.
27. Тоцька Н. І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови // Праці XI республіканської діалектологічної наради.— К., 1965 — С. 136—143.
28. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови — Х., 2002.— 1054 с.

Список скорочень назв населених пунктів

Вр — Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл.
Гл — Глибоке Бориспільського р-ну Київської обл.
Ів — Іванків Бориспільського р-ну Київської обл.
Кй — Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл.
Кр — Кірове Бориспільського р-ну Київської обл.
Лб — Любарці Бориспільського р-ну Київської обл.
Рг — Рогозів Бориспільського р-ну Київської обл.
Сш — Сошників Бориспільського р-ну Київської обл.
Ст — Старе Бориспільського р-ну Київської обл.

Dyka L. The Form *люде* in the Ukrainian Dialects

The article is based on extensive factual material; it deals with the spreading of the form *люде* in the Ukrainian dialects. Preservation of the form *люде* in the local dialects to the south of the line separating the Polissian dialects from the south-east dialects, may be an evidence of the Polissian substratum. It is noticed that the form *люде* is spread in those local dialects which have the opposition /e/ - /и/ in the unstressed position. In the southern dialects the form *люде* is a lexicalized phenomenon.

Key words: the form *люде*, local dialects, Atlas of the Ukrainian language, dialectal text.